

למהדורה השניה

ברוך שהחייני והגיעני ליום מבורך זה, שבו זכיתי להגיש מהדורה שנייה של ספרי זה לפני מורי ורבותי חכמי ישראל ורעי ותלמידי, העוסקים בתורה שבעל-פה בכלל ובמדרשי הלכה בפרט. מהדורה זו מתוקנת ומורחבת:

- (א) תוקנו כל טעויות הדפוס — כל אחת במקומה.
 (ב) פה ושם תוקנו כמה מקומות בגופם של המדרשים ובהערות, וציטט אחד, שהוא לשון המשנה (ולא ברייתא), הושמט.
 (ג) בדרך עבודתי בהכנת הכרך "מדרשי הלכה של אמוראים בתלמוד בבלי" לקטתי יותר משמונים קטעים, שלפי עניות דעתי — מקומם בין מדרשי תנאים, ומטעמים טכניים (הספר צולם ולא נסדר מחדש!) הוכנסו הקטעים במדור "השלמות", שכולו נסדר מחדש.
 (ד) בהכנה לדפוס של שני הכרכים של מדרשים בירושלמי: מדרשי הלכה של תנאים בתלמוד ירושלמי ומדרשי הלכה של אמוראים בתלמוד ירושלמי נוספו כמה מראי מקומות למקבילות למדרשים שבבבלי, חלק מן מראי מקומות אלו הוכנסו בהערות במקומן, וחלק מהם נרשמו ב"תיקונים והוספות".
 (ה) הוספת המדרשים החדשים דרשה הרחבת המפתחות, ולפיכך סודרו מחדש המפתחות לציטטים לפי סדרם בתלמוד, ועל יד כל ציטט נרשם מקומו ומספרו בספר שלפנינו. כך נהגנו גם במדרש המובא בתלמוד בכמה מקומות (ולא הפנינו למקום העיקרי, כפי שנעשה במהדורה קמא).

ויעמדו על הברכה מכובדיי חברי ועד הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס על החלטתם להוציא לאור גם את ספרי זה במהדורתו המתוקנת והמורחבת. וברכת כהן באהבה תחול על ראש מנהלה המסור של הוצאת הספרים מכובדי הסופר והחוקר ר' בן-ציון יהושע הי"ו ועל ר' דן בנוביץ נ"י ועל ר' יעקב חסון הי"ו, שעסקו גם בספרי זה בחכמה ובתבונה על כל השינויים והתיקונים שהכנסתי בגוף הספר, והוציאו תורה נאה בכלי מפואר. וברוך הוא יתברך, המגבירני על תשישות איש גבורות, ומגבורתו חונן לאין אונים עצמ"ה, וזיכני במאור עינים ובישוב הדעת להבין דברי חז"ל ולשונם. ומה' — אשה משכלת: זכיתי באשת-חיל, השמחה בחלקנו ובתורתה' מנתי. יתן לה ה' בריאות הגוף והנפש, ותתגבר על תשישות השיבה. והשוכן בירושלם עיר השלום ישכן שלום אמת בתחומנו ובמחנינו. ה' עז לעמו יתן, ה' יברך את עמו בשלום.

המסיים ברכתו המשולשת ב"שלום"
 ע"צ מלמד

ירושלים, ח"י בסיון שנת תשמ"ח
 עש"ק לס' י"לא בחיל ולא בכח
 כי אם ברוחי אמר ה' צבאות"
 ערב מלאת ס"ג שנה לנשואינו

בדחילו ורחימו נגשתי למלאכת-קדש זו, ובחורוה וחרדה אני מגיש את הספר לפני חכמי ישראל. מימי נעורי נטע בי אבא מארי דל את האהבה לדברי חז"ל ומדרישיהם. וכשזכיתי ללמוד תורה לפני מורי ורבי פרופ' י. ג. אפשטיין שליטיא והתושבע"פ נתגלתה לי באור חדש, גדלה אהבתי זו שבעתים. אך ככל אשר גדלה אהבתי כן גדלה יראתי בפני המלאכה שקבלתי עלי. קשה ואחראית היא עריכת כל טכסט שהוא, ועאכ"ז דליית פנינים, פניני-מדרש, מתוך יס-התלמוד וחריותן במחרוזת אחת; על-כן עמדתי רועד בראשית דרכי אל הקדש, ולא האמנתי כי אגיע עד סופו. אבל הנותן לאדם בינה וליסף כח הביאני בחסדו אל תכלית המלאכה וזכני בצוקי-עתים זה להדפיס את הספר כלו. כאחת עשרה שנה הקדשתי למלאכה זו. שהשתדלתי לעשותה בדיקנות ובמתינות (לנגד עיני היה מאמר הוזהר, כל מלה דהוי בכהילו לא הוי בחכמתא שלימתא, האוינו רצד א). רק פילולוג שעסק בסדור טכסט יודע עד כמה קשה ואחראית המלאכה הזאת.

המכוא הוגש לסיני של האינברסיטה העברית כחבור לשם קבלת תאר ד"ר לפילוסופיה. בהודמנת זו אני מודה מעמק לבי לכל מורי על הר הצופים (ובמיוחד לנשיא האינברסיטה הד"ר י. ל. מגנסני), אשר באור-תורתם וחס-לקחם הבשילו בי את היכלת למחקר שיטתי, ובדבריהם חזקו את ידי לקראת התפקיד. אפריון נמטייה לידידי ומורי לפילולוגיה קלאסית, פרופ' משה שואבה נ"י, שהרבה קיים בשיטת-עבודתי הם מכח תורתו ומדרכי עבודתנו בחשמונאים א'. תודה גם לפרופ' ח. אלבעקני, שקרא את המכוא בעיון רב והעמידני על כמה דברים. תודה גם לכל חברי ותלמידי היקרים שעודדוני בכרכותיהם.

ברכתא לריש כהנא מטייע כהני. תודה לרה"ג י. ל. הכהן טישמן שליטיא על הסיוע שהקציב לי ממוסד הרב קוק. חן חן על כך גם לרעי הטוב מר י. ורפלני M. A. תודה גם להנהלת בית-הספרים הלאומי והאינברסיטאי ופקידיו (ובמיוחד לידידי הד"ר י. יואלני) ולהיה מר במברגר ומר וואהרמן, בעלי בימ"ס, על עזרתם הרבה בהשאלת ספרים.

חודה וברכה למדפיסים הנכבדים (מר ר. ח. הכהן וכניו הי"ו), מר דוד רוטנברג ומר יצחק אונסרמכר) על השתדלם להוציא מתחת ידם דבר נאה ומתקן.

אסיר תודה אני לידידי מר בצלאל רובינשטיין, שסדר את גוף הספר במסירות ובנאמנות למופת, והיה לי לעזר רב בהבנתו ובדיקנותו המצוינת. יברכהו ה' בכל טוב ויצליח בכל דרכיו.

משלים כנגד כלם הוא מור פרופ' יעקב נחום הלוי אפשטיין שליטיא, אשר פקח את עיני בתורתו וחכמתו והדריכני בעצתו בעבודת הקדש. ספר זה וכל דרכי עבודתי וסגנונה הם מכח כחו. באהבת-אב ושמחת-רב קרא בעיון גדול את הכל, גם את כתב היד וגם את עלי ההגהה (גם את המכוא וגם את הטכסט), והערותיו היו לי לעינים. כמה מהערותיו המאלפות הדפסתי בסוגרים מרובעים [] והרבה מהן שמשו לי לתקון דברי. כמה קטעים נכנסו לכפר לפי הצעתו והכרעתו. על כל הטרח והמשא הזה אין בי כח להודות אלא בפי, בברכת כהן: יברכה ה' מציון וראה בטוב ישראל כל ימי חיך! יאריך ה' את ימיך בנעימים, ועד זקנה טובה ושיבה רעננה תוסיף לנהל את בניך ותלמידך בדרכי החכמה והמדע, ותנחילם מתורתך, ככתב ובעל פה, אמן!

ואסים בשבח ובהודאה לשוכן בציון, אשר הגבירני על כל צרות הגוף והגפש ונתן בי כח לעבור על כל התקלות ולהתגבר על כל הפרעות מבית ומחוץ והביאני עד הלום. אני תפלה שאיר את עיני בתורתו להבין ולהשכיל ללמוד וללמד בתוך ציון הכנויה. וכשם שזכני להתחיל ולסיים ספר זה כך יזכני להתחיל ולסיים ספרים אחרים בכריאות-הגוף ובשלוחת-הנפש בהוך עמי, ישראל נושע בה' תשועת עולמים, אמן!

כה דברי המקוה לשלום ומצפה לישועה

עזרא ציון בהרה"ג רחמים מלמד הכהן וללהיה

ירושלים, עש"ק ג' באלול תש"ג, לסי' וכתב לו את משנת התורה הזאת על ספר מפני הכהנים".

למהדורה השלישית

לאחר שהסתיימה הוצאתם לאור של ארבעת קבצי מדרשי־ההלכה - של התנאים והאמוראים, בתלמודים הבבלי והירושלמי - חזרנו לקבץ הראשון - מדרשי התנאים בבבלי - להכינו, גם הוא, למהדורה אלקטרונית.

מהדורה זאת באה גם להקל על המשתמש בספר:

- * בגוף הספר צוין כל מדרש מ- קל"ד המדרשים שבפרק ה"השלמות" - לפי מקומו בכתוב;
- * מאות התיקונים וההוספות שבעשרת עמודי התיקונים, וגם כמה ט"ד, תוקנו ושולבו במקומם;
- * במקרים הספורים שלא הצלחנו למצוא די מקום לתוספת - נרשם היכן אפשר למצוא אותה.
- * מראי המקומות במדרשב"י תוקנו לפי אפשטיין - מלמד, ירושלים [תשל"ט].

ירושלם, כ"ו באדר שני התשע"א

במלואת שבע עשרה שנים לפטירת אמור"ר זצ"ל

בתודה להוצאת מאגנס ולעובדיה

רחמים מלמד

תוכן העניינים

יג	תוכן המבוא
יד	סימנים ור"ת
	מדרשי הלכה של התנאים
91	שמות
161	ויקרא
332	במדבר
391	דברים
	נספח
469	בראשית, נביאים וכתובים
524	השלמות
	מפתחות
549	מפתח ציטטים לפי סידרם בתלמוד
591	מפתח השמות
607	מפתח הלשונות

ת כן המבוא

1				הקדמה
4				א. הציון
15				ב. דרך ההצעה
19				ג. לומדיה ושונה, מפרשיה ומגיהיה
24				ד. מימרות האמוראים
29				ה. הערות התלמוד
31				ו. יחס התלמוד למדרשי ההלכה שבידינו
33				ז. דבי ר' ישמעאל ודבי ר' עקיבא
36				ח. הוספות הסופרים והמדפיסים והשמטותיהם
38				ט. חסר ויחר
48				י. חלופים בשמות
53				יא. הגהות רשי
60				יב. ציוני רשי
63				יג. שמוש במדרשי הלכה
64				יד. סרוש טרמינים בפי רש"י
64				טו. שאר המפרשים
	64			(א) רשב"ם
	65			(ב) רבנו חננאל
	66			(ג) ספר המפתח
68				טז. ספרים אחרים
	68			(א) השאלות והלכות גדולות
	68			(ב) ילקוט שמעוני
	70			(ג) מדרש תנאים לדברים
	71			(ד) הגדות התלמוד
79				סכום
83				חקונים הוספות

סימנים וראשי תבות

בתיא	-	בי תבות אלו
בתיא	-	גי תבות אלו
דיה	-	דבור המתחיל
דיו	-	דפר ויניציא
דיח	-	דפוסים חדשים
דיי	-	דפוסים ישנים
דיס	-	דקדוקי סופרים
דיש	-	דפוס שלוניקי
דתיא	-	די תבות אלו
היג	-	הלכות גדולות
התיא	-	הי תבות אלו
חתיא	-	ח תבות אלו
חיג	-	חלופי גרסאות
ילי	-	ילקוט שמעוני
כיי א"פ	-	כתב יד אוכספורד
כיי היש	-	כיי האלברשטם (מגלה)
כיי מ"ב	-	כיי מינכן ב'
כיי	-	כתבי יד
כיימ	-	כתב יד מינכן
כייר	-	כתב יד רומי
מדריי	-	מכילתא דרי ישמעאל
מדרשביי	-	מכילתא דרשב"י
מדיח	-	מדרש הנאים לסי דברים
מהיג	-	מדרש הגדול
סיו	-	ספרי זוטא
עיי	-	עין יעקב
פיי ריא	-	פיי רבינו אליקים
ריג	-	רבנו גרשום
ריח	-	רבנו חננאל
ריח"ריב	-	פיי רבנו ברוך להוריות
	-	המיוחס לריח
שהיג	-	שאר הגרסאות
שמיק	-	שיטה מקובצת
תיי	-	תוספות ישנים
תיכ	-	תורת כהנים

סימנים

א	-	כיי אוכספורד
ב	-	במדבר
ד	-	דפוסים, דברים
ה	-	כיי המכורג, השלמות
ו	-	ויקרא
ט	-	ילקוט שמעוני
ט כיי	-	כתבי יד (דיס)
ט שלוי	-	דפר שלוניקי
ל	-	כיי להרנן
מ	-	כיי מינכן
מ (שט)	-	כיי מינכן (שטרק)
מב	-	כיי מינכן ב'
נ	-	נספח
ע	-	עין יעקב
עא	-	עין יעקב הראשון (שלוניקי רעיו)
פ	-	כיי פלורנץ (נזיקין חמורה)
	-	כיי פריז (ברכות)
	-	כיי פטרסבורג (חולין)
ק	-	כיי קארלסרוהא (סנהדרין)
	-	כיי קאהיר (זכחי ומנחי)
ר	-	כיי רומי
רא	-	כיי רומי א'
ש	-	שיטה מקובצת, שמות
()	-	מחיקה
[]	-	השלמה ע"פ נוס'
< >	-	הגהת המחבר
1 (במבוא)	-	נוסף
ני	-	נוסף
לי	-	ליתא

ראשי תבות

אהית	-	הגדות התלמוד
בינ	-	בית נתן

ה ק ד מ ה

א"ר תנחום בר חנילאי לעולם ישלש אדם שנותיו שליש במקרא שליש במשנה שליש בתלמוד (ע"ז י"ט רע"ב, וכי"ב בקידושין ל' ע"א)¹; ועל זה אומר ר"ת (הוס' שם ד"ה ישלש, וכן בסנהדרין כ"ד א' ד"ה כלולה): דאנו שעוסקין בתלמוד בבלי דיינו כי הוא כלול במקרא במשנה ובתלמוד כדאמרינן בסנהדרין בכל כלולה במקרא כלולה במשנה כלולה בתלמוד². דברים אלו אפשר לאמרם גם לענין הברייתות שהובאו בבבלי: כלולה בברייתות למקרא (= מדרשי הלכה ואגדה), ברייתות למשנה (= קטעים מן המשניות השונות והתוס') וברייתות לתלמוד (= בר' שתכנן מ"מ של התנאים, "תלמודם" של התנאים). חשיבותם של שני הסוגים האחרונים גדולה מאד הן להבנת משנתנו ונתוח מקורותיה והן לברור תולדות ההלכה והמשפט. גם הברייתות מן הסוג הראשון, הברייתות ממדרשי התנאים (בהלכה ובאגדה), חשובות הן הן לברור מקורות ספרי מדרשי ההלכה שבידינו (מכילתא, ספרא וספרי) והן לידיעה נוספת בשיטת התנאים. כי התלמוד הבבלי, כרעהו הירושלמי, שמר גם על הרבה קטעים מספרי מדרשי הלכה ואגדה, שלא נשתמרו לנו. אבל גם אותם הקטעים, שישנם במדרשי ההלכה שבידינו, גם הם חשובים לקביעת נוסח המדרש, כי בכמה מהם שלם יותר נוסח הבבלי, ובכמה מהם יש בבבלי הוספות ומחלקות, שאינן במדרשי ההלכה שבידינו.

הח"מ ר. בילקוטי זה כנסתי את כל הברייתות ממדרשי התנאים (הלכה ואגדה) שבתלמוד הבבלי, וכן גם מימרות של אמוראים בשם תנאים. כמו כן נכנסו בזה גם מדרשים שבפי אמוראים, שהם לפ"ד משל תנאים, והאמוראים הם רק המוסרים ולא היוצרים.

ב"נספח" * כנסתי גם את מדרשי התנאים לס' בראשית ולשאר ספרי המקרא (נביאים וכתובים). לא נכנסו לילקוט זה לא מדרשים, שהתלמוד הביאם מן המשנה ומן התוספתא³, ולא קטעי משנה וברייתות הלכה, שהובאו בתל' בלא מדרש, ובמדרשי ההלכה שבידינו מצוטטים הם ב"מכאן אמרו" וכדומה, משום שהתלמוד לקחם לפ"ד מן המשנה וברייתות, ולא מן מדרשי ההלכה. לא נכנסו לספרנו לא הבר' שבפסח' צד ב (ת"ר מצרים ת' פרסה, תנא דבי אליהו) ולא מו"ק כח ב (ת"ר כשמתו בניו של ר"א), ויש מדרשים שהבאתים בהערות (ע"י למשל ו' שפג, תתנד).

¹ * על ה"נספח" בספר זה - ראה 65 בעמ' 85

(1) התלמוד שואל שם: מי ידע (א"יניש" ליתא באה"ת ויל' כ"י וקידושין) כמה חיי כי קאמינן ליומי (תוס' וקידר, רש"י: ביומי). וכן חלקו את שנות-הלמוד בין ג' מקצועות אלה כמו שאמרו באבות ספ"ה: בן חמש למקרא, בן עשר למשנה, בן חמש עשרה לתלמוד, בן עשרים לדרוש. הרי שהקדישו לכל מקצוע חמש שנים (והשוה קידר שם: ושננתם לבניך א"ת ושננתם אלא ושלשתם לעולם ישלש וכי"). השוה גם חולין כ"ד א': מכאן לתלמיד שלא ראה סימן יפה במשנתו חמש שנים טוב אינו רואה.

(2) בעל המימרא בסנה' הוא ר' יוחנן, בן ארץ ישראל, בנגוד לר' ירמיה, יליד בבלי, האומר על התלמוד הבבלי: "במחשכים הושיבני" (ע"ש). וע"י שבת קמ"ה ב' שגם שם מדר ר' יוחנן בשבחם של חכמי בבלי.

(3) הן קובעות מדור לעצמן. דוגמא יפה מקטע ממדרש הלכה שנשתקע בתוספתא שבועות נתן מו"ר טרופ' י. נ. אפשטיין נ"י ב, שרידים מדבי ר' ישמעאל לס' ויקרא, ס' היובל לפרופ' שמואל קרויס, ירושלים, תרצ"ו.

אבל אותן הבר', שישנן גם בתלמוד וגם בתוספתא, אלא שהתלמוד לקחן לפ"ד לא מן התוס' אלא ממדרש הלכה שהיה לפניו, או שבנוס' התוס' הן רק הוספה מתוך התלמוד, ברי כאלה הכנסתי לילקוטי זה והעירוני על כל אחת במקומה.

הנוסח. בתחלה חשבתי לקבוע את נוסח דפוס ווילנא כנוסח יסודי; בהמשך עבודתי ראיתי כמה גדולים השבוישים בדפוסים החדשים⁴, וכמה מרובים ההגהות וה"תקונים", שעשו ה"מגיהים" והמדפיסים; ועל כן החלטתי לקבל את נוסח כ"י מינכן כנוסח יסודי (שהרי הוא כתב-היד היחיד הכולל את כל התלמוד). אבל כשעברתי בגוף כה"י על סדר נשים ועל חלק מקדשים (אותן המסכות שאין לנו "דקדוקי סופרים") ראיתי כמה גדולות טעיות המצטיק⁵ וכמה מרובות ההשמטות (לפעמים הוא משמיט ברייתות שלמות. למשל ברכות נ"א ב'). הכרחתי אפוא לקבל על עצמי תפקיד קשה⁶ ולתת בפנים נוסח מבחר, ואת שאר הנוסחאות—ב"חלופי גרסאות".

לא העתקתי ב"ח"ג את השנויים, שהם שבוש בולט ונכר לעין, אלא במקומות מועטים, שמבעד לשבוש אפשר להכיר מה היה הנוסח הנכון שלפני התהוות השבוש. מכיון שנתתי בפנים נוסח מבחר, שמתי לב גם לשנויים הנוגעים לעניני לשון, שהסופרים והמדפיסים שבוש או "תקנו". למשל בזבחים מ"א ב' הכניסו כמה נוסחאות, "שזעם", שגם במקרא נמצא הוא רק בלשון מליצה, במקום "שכעס" המצוי בלשון התלמוד; בב"ק ל"ח ס"א הכניסו במדרש אגדה שבפי עולא "לעזור את" (המקראי) במקום "לטייע ל" (שבבלשון חכמים); ביומא נ"א א' נשאר הנוסח הנכון, "בשירות א חד", בכ"י מ"ב בלבד, ובשה"ג— "אחת"; בברכות נ"ג ב': בדפוסים—מנצחין, כ"י והקבלות—נוצחין; וכן כיוצא באלו. לא כן בנוסח הכתובים, שלצערי הרב לא יכלתי ברב המקרים לברר את הנוסח האמתי. כי המצטיקים, ויותר מהם—המדפיסים ובעלי ההגהות, "תקנו" את הכתובים ע"פ נוסח המסורה⁷. בכ"ז נשאר עוד שרידים של נוסח קדום בכתובים בכמה מקומות. העירות על ההבדלים הללו בהשוואה לתרגומים העתיקים (למשל שבת י' ע"א). קשי אחר בכתובים הוא ארכו של הציטט. לא רק המדפיסים⁸, אלא גם סופרי כה"י, משלימים עפ"ר את הכתובים בראשם או בסופם. ולפעמים מקצרים הם את הכתוב ע"י "וגו" או בלעדיו⁹. השתדלתי למצוא את המדה הנכונה בארך הציטט ולתתה בפנים, אבל חוששני שלא תמיד כונתי בזה אל האמת.

להע' 3) — על ברייתות שהתחלקתן מן התוספתא - ר' 1) בעמ' 83

כאלה הן למשל: שמות ר' קצ"ו—ב"ק ע"ט ב', ר' ש"ב—מנחות צ"ט א'; ויקרא ר' רס"ו—יומא מ"ה א', ר' תע"ז—שבת ק"ח א', ר' תרפ"ו—שבת כ"ג א', ר' תרפ"ט—ב"מ ס"א ב', ר' תרצ"ז—שבועות ל' ע"א, ר' תשפ"ו—יומא י"ה א'; דברים ר' צ"ה—פסחים ע"ז ס"א, ר' ק"ו—סנה' קי"ב א', ר' ק"י—שבת קנ"א ב', ר' ר"ז—סנה' ס"ה ב', ר' רע"ה—חולין קמ"ב א', ר' שי"א—גדרים ס' ע"א, ר' של"ד—סנה' ס"ה ב', ר' שס"ה—יבמות ק"א ב', ועוד. ועי' מ"ש על כל אחת במקומה. (4) עי' מ"ש על הדפוסים הישנים בעל "ד"ס" בהקדמתו לברכות עמ' 16.

(5) עי' מ"ש ע"ז רבינוביץ שם. חלק מן הטעיות יש לזקוף לא על חשבון סופר כ"י זה, אלא על חשבון מצטיקי הטפסים שהיו לפני עיניו. זאת אנו למדים מן הדיטוגרפיות שהשבוש נמצא בשתיהן. למשל, במנחות נ"ט א' איתא בכ"י מ': ומה מנחת לבונה שאינה טעונה נסים, וצ"ל: ומה מנחת נסים שאינה טעונה לבונה. אבל השבוש חוזר גם בדיטוגרפיה. (6) עי' מ"ש ע"ז בבקרתי, מכילתא דר"י, הורוביץ-רבינן, תרביץ ש"ו 112.

(7) ועי' דרכי השינויים, שמואל וואלדברג, לעמבערג, תר"ל. וכן אסטוביצר במחברותיו: דאס שריפטורט אין דער ראבינישען ליטעראטור, ווינא, 1906—1915 (על שמואל א' וב', יהושע ושופטים).

(8) עי' מ"ש במאמרי, מכילתא ד"ק וד"ו, תרביץ ש"ו עמ' 499.

(9) בעל כ"מ, למשל, משלים את הפסוקים, וכן עשה גם בעל הגליון, השהו למשל ברכות ט' א' (דב' ר' ק"ג הע' 5). כ"י מ"ב יומא משלים את הכתובים. אבל מ"ב ר"ה מקצר. כ"י ס' ברכות פעמים משלים, פעמים משמיט ופעמים מקצר ע"י "וגו".

לא הבאתי גם שנויי כתיב במלים רגילות. למשל העתקתי תמיד „מנין“ (בנוסחאות וגם בדפ' אין שיטה. לפעמים „מנין“ ולפעמים „מניין“). וכן — „גיהנם“, אעפ"י שבכה"י נמצא גם „גהינם“. מאותו טעם לא יכלתי לקבוע שיטה גם בסיום הרבים „-ים“ או „-ין“. ספרים. השתמשתי בש"ס דפוס ווילנא. „חלופי הגרסאות“ הם ע"פ „דקדוקי סופרים“⁽¹⁰⁾. כאותן המסכות שאין לנו „ד"ס“ עברתי על צלום כ"י מינכן (הוצאת שטרק)⁽¹¹⁾ וספר „הגדות התלמוד“. ברב הציטטים בדקתי גם את נוסח הילקוט. במקומות אחדים עינתי גם בנוסח הרי"ף. היו בידי גם צלומי כתבי יד ודפוסים ישנים אלה:

כ"י רומי לכתובות ונדה (צלום). כ"י פלורנץ לתמורה (צלום);

תענית הוצ' מלטר (גוירק תר"ץ). קטעי כ"י לכריתות (הוצ' שכטר);

יבמות נדרים וטוטה (ד"ו). בכורות תמורה כריתות ותמיד (ד"ו).

עברתי גם על „שאלחות“ ועל „הלכות גדולות“ (ד"ו). על „ס' המפתח“ לר"ג ועל פירושו של ר"ח הנדפס בש"ס ווילנא⁽¹²⁾.

לציון המקומות במדרשי ההלכה נעזרתי לא מעט ב„ציונים ומראה מקומות מהגאון מהרי"ד“ שבראש הספרא עם פי' הרי"ש משאנץ (ווארשא. תרכ"ו)⁽¹³⁾. צינתי עפ"ר גם את הירושלמי, בין אם המדרש הובא שם בלשונו ובין אם הובא בתכנו או רק ברמז⁽¹⁴⁾. שיטתי ב„ח"ג“. לא בכל מקום פרטתי ב„ח"ג“ את סימני המקורות. בהרבה מקרים קצרתי ורשמתי: כל כ"י ונוס'; כ"י (=רב כ"י של אותה מסכת); כ"י ועוד. את הרא"ש לא ציינתי אלא במקומות מועטים, כי משתמש הוא לפ"ד ברי"ף, וכל נוסחאותיו הם אפוא כשל הרי"ף; הזכרתי רק באותם המקומות שאין ברי"ף, או שנוסחתו שונה משל הרי"ף.

(10) וכאן מוצא אני לחובה קדושה לציון את גדל השיבותו של ספר זה שמחברו שם עליו לילות כימים והקדיש לו את כל חייו. רק מי שעסק בבדיקה כ"י יכול הוא להעריך את עבודתו של חכם זה, עבודה שהיתה זקוקה לכמה ימים ונעשתה בידי אדם אחד. ומיום פטירתו של המנוח (א' דחנוכה תרמ"ט) ועד היום, זה חמשים ושתים שנה, לא נמצאו חכמים שיכנסו לעל כבוד זה להשלים את המלאכה לשאר המסכות. חבל על דאבדין ולא משתכחין!

(11) גם בשאר המסכות השויתי את רב הציטטים לנוסח כה"י ומצאתי כמה פרטים, שנשמטו ממחבר „ד"ס“. פרטים אלה צינתי ב„מ(ש)ט“.

(12) ב„אחרית דבר“ שבסוף כל הש"ס מעירים המוליים שאת הפירוש למסכת מכות הדפיסו ע"פ הנדפס ב„מגדל חננאל“ (ברלין תרל"ו) ע"י הד"ר ברלינר (טעות! את הפירוש למכות העתיק והגיה דוד צבי האפמאן) עם התקונים וההגאות שבו (המכין לדפוס הוסיף קצת הערות משלו). ומענין שגם החלוקה הסכנית לעמודים נעשתה ע"פ ציוניו. אבל ב"ל שגם בגמ' פסחים הופיעו את הפירוש (שלפי עדותם שם נעתק מגוף כה"י, ע"י אחד מגדולי ישראל" ש"לא רצה להכבד לקרא שמו עליה") ע"פ העתקו של יוסף שטרן (פאריש, תרכ"ח, והם מזכירים אותו שם), אלא שהמכין לדפוס הגיה ע"פ שטרן (הן ע"פ „ביאורים והערות“ שבשולי העמודים והן ע"פ „הגהות וביאורים“ שבסוף הספר) ולא הרבה בהערות (כמעשה המכין לדפוס את הפירוש למס' מכות). כמובן שבמקומות מועטים חקן גם ס"ד (ובמקומות אחרים נפלו ס"ד בדפוס זה). גם החלוקה לפסקאות ולעמודים היא ע"פ הוצאה זו, אלא שבמקומות מועטים העבירו שורות מעמוד לעמוד, מפני דחק המקום בגליונו של אותו עמוד בהוצאתם.

(13) אלא שגם רשימה זו לא נקתה מט"ד.

(14) במסכות: ברכות, עירובין ופסחים השתמשתי לציון הירושלמי ב„יפה עינים“, אבל בשאר המסכות לא יכלתי לעשות זאת, משום שבהן הוא מצוין רק את המקומות שיש בהם ש"נ (ע"י דבריו בהקדמתו למס' שבת). הכיתי אפוא עד אשר רשמתי לעצמי את מדרשי ההלכה שבירושלמי ונעזרתי ברשימה זו.

מדרשי ההלכה. השויתי את הציטטים שבילקוטי זה גם עם ספרי מדרשי ההלכה שבידינו, אבל לא הכנסתי ב"ח"ג את השנויים שבניהם, כלומר בין הציטטים שלנו ומדרשי ההלכה, כי בילקוט זה נתנות הברייתות שבת למוד. רק במקרים מועטים הבאתי את השנויים ממין זה—אם היה צורך בכך. במקומות שיש שנוי חשוב, בתכן או בענין, רשמתי אחרי ה"מראה מקום"—"ע"ש".

השתמשתי בהוצאות אלו של מדרשי הלכה, ואני מצין על פיהן: מכילתא דר' ישמעאל, הורוביץ-רבין, פרנקפורט ענ"מ, תרצ"א. תורת כהנים, הוצ' שלאסברג (וייס), ווינא, תרכ"ב (את הפרשיות אני מסמן באותיות גדולות ואת הפרקים—באותיות רגילות).

ספרי במדבר, הורוויץ, לייפציג, תרע"ז.

ספרי דברים, פינקלשטיין (עדיין לא נשלם).

מכילתא דרשב"י, הופמן, פרנקפורט א. מ., תרס"ה.

ספרי זוטא, הורוויץ (עם ספרי הנ"ל); י. נ. אפשטיין, תרביץ ש"א ס"א.

מדרש תנאים לדברים, הופמן, ברלין, תרס"ה.

בר' דמלאכת המשכן, איש שלום, ווינא, תרס"ח.

היו לפני גם צלומים מכ"י רומי לת"כ וספרי דברים והבאתי כמה הערות וח"ג על פיהם. במהדורה זאת תוקנו מראי המקומות כמדורשבי" לפי: אפשטיין - מלמד, ירושלים [תשל"ט]. עם כנוס חמר זה עמדו לפני כמה וכמה בעיות, ומכיון ששדה זה, מדרשי ההלכה בתלמוד הבבלי, נוגע מצד אחד בעריכת התלמוד הבבלי ואפן שמושו בברייתות שהיו לפניו, ומצד שני נוגע הוא בהתהוותם ועריכתם של מדרשי ההלכה שבידינו, ושני השטחים הללו גם יחד לא נחקרו עדיין לפרטיהם, הכרחתי להמנע לע"צ מלהכנס לכמה מן הבעיות הנעוצות באחד מן השטחים הללו. בפרקים הבאים אנסה להציג, ואולי—גם לפתור, בעיות אחדות המיוחדות לשדה חקירתי.

על מדרשים לבראשית, נביאים וכתובים - ראה 65) בעמ' 85;

על המפתחות בספר זה ראה ה) בהקדמה למהדורה השניה וגם 67) בעמ' 86.

א. ה צ י ו ן

את מדרשי זוהלכה מציין התלמוד עפ"ר באותם הציונים, שבהם מציין הוא את שאר הברייתות:

א) ב"תנו רבנן" ו"תניא": כשמתחילים בבר' ענין חדש פותחים אותה ב"תנו רבנן"; אבל אם בראש הבר' נזכר שמו של תנא (למשל: ר' שמעון בן יוחאי אומר, היה ר' מאיר אומר)—ב"תניא"⁽¹⁾.

יוצא מכלל זה מצאתי—בבר' של מדרשי ההלכה—רק בנדרים כ' ע"א וס"ב א', שבא "תניא" בענין חדש, מבלי שזכר שמו של איזה תנא בראש הבר'⁽²⁾. וכן בכ"י מ' גם

(1) וכבר העיר ע"ז וייס בספרו "דור דור ודורשיו" ח"ב פכ"ה, הוצאה ששית עמ' 214. וע"ש הע' 4 שמביא רשימת מקומות שבהם נמצא "ת"ר ב"א", ויש להוסיף: שבת י"ח ב' (ב"פ), חגי י"ב א'; וכן נמצא: ת"ר וחכ"א (נדה ד' ע"ב).

(2) נזכר ש"נדרים" היא מן המסכות המיוחדות בעריכתן ובלשונו (ועי' גם להלן עמ' 31), ואין בה הלשון "ת"ר", ובמקומו בא "תניא" (על פרט זה העמידני פרופ' אלבק נ"י). ורק ברך כ"ו א' איתא: מאן תנא להא דת"ר.

ביבמות י"ד א' (אבל בדפו': ת"ר). ולהפך, בחולין פ"ג סעי' איתא: ת"ר את זו דרש ר"ש בן זומא⁽³⁾.

(ב) ולפעמים—ב"תניא אידך". בדרך כלל (כ-50 פעם) גם הבר' שלפניה היא ממדרשי הלכה, ורק (1) במקום אחד (פסח' ל"ב א') הבר' שלפניה אינה ממדרשי הלכה. וכאן ברצוני לעמוד על הוראותיו השונות של לשון זה:

(א) פעמים שהוא מסמן מדרש הלכה מבימ"ד אחר: הראשון—מדבי ר"ע והשני—מדבי ר"י, או להפך; למשל: יומא נ"ח א', ע"ד ב'—הראשונה היא מדבי ר"י, והשניה—מדבי ר"ע. או שהקודמת היא דעתו של תנא זה, וזו—של תנא אחר, עירובין כ"ז סע"ב: תניא—כר"ע, תניא אידך—כר"י (ירוש' מעש' פ"א, נ"ב סע"ד וש"ג, ועי' הערתי בדברים ר' קכ"ה).

(ב) ופעמים שהוא מציין שורת דרשות לאותו כתוב, מקביל ל"ד"א" שבלשון המדרש: סוטה ל"ט א', כ"מ פ"ט א', שבועות ל' ע"א, מנחות מ"ג ב'.

(ג) ויש שהוא מציין ברייתא באותו ענין לכתוב אחר מבית מדרש אחר, או אפי' מאותו בימ"ד, למשל חגיגה י"ח א'—שלש ברייתות: הא' מדבי ר"י (=מכילתא דר"י פסחא פ"ט), והב' והג'—מדבי ר"ע (=ת"כ אמור יב' ה'—ז' וספרי ראה קל"ז).

(ד) ויש שהוא מסמן המשכה של הברייתא הקודמת, למשל מנחות ס"א ב', או בר' הסמוכה לקודמת לאחריה (בלשונונו: ותניא להלן), למשל ר"ה ח' ע"ב (=ת"כ בהר רפ"ב ורפ"ג).

(ה) או שהוא מציין דעה אחרת ונוסח אחר לחלק מן הברייתא. תחלתה של הבר' ביומא ס"א א' נמצאת בחולין קל"א ב', ושם נוסף: „תניא אידך יכפר אלו העבדים“, וכן בקידושין כ"א רע"א אומר התלמוד: „תני חדא לזה וגואל וגואל לחצאין ות"א אין לזה וגואל וגואל לחצאין“. והתל' מישב: „ליק הא ר"ש והא רבנן“. וכן „ת"א“ שבב"ק מ"א ב' הוא כנראה נוסח אחר לקטע של הבר'. אמנם התלמוד מניח ששתיהן אמרן ר' אליעזר, ועל כן הוא שואל: הי אמר ליה ברישא⁽⁴⁾, אבל נראה יותר שלפנינו שתי מסורות לתשובתו של ר"א.

ובסוטה מ"ג א' מביא התל' נוסחאות שונות שמצא בקטע מן הבר'. ואולי אינן אלא דעות שונות בברייתות שונות (ולאו דוקא מדרשי הלכה)⁽⁵⁾.

(ו) ויש ש"תניא אידך" הוא מן התוס' ומקביל למדרש הלכה שלפניה (למשל פסח

(3) אבל על מקום זה עי' להלן פרק ס' § ס ח). בחמורה ט"ו א' (=קע"ה בדפו'—ת"ר (אבל שמ"ק—תניא) ר"ש אומר וכו'. וכן בפסחים קי"ו רע"א—בכ"מ ויל': ת"ר היה רמ"א (ועי' גם ד"ס שם העי' יו"ד).

(4) גם בסנה' כ"ו א'; חדומה לו ממש גם בברה"ג א' [ועי' כ"י"ב בפסח' מח א': ואהדר ליה במכילתא אחריחין].

(5) שכן דרך התלמוד להביא ברי' חולקות גם במלים מועטות, שבהן נראית המחלקת, ואפי' במלה אחת. למשל: ברכי' ח' סע"א: לעולם ידור אדם במקום רבו... (מימרא) והתניא אל ידור (וכן עירובין ס"ח א', פסח' ו' רע"א, ביצה כ"ט סע"א, מעני' כ"ב סע"ב, כ"ה ב', גטין פ"א סע"ב, ב"מ קי"ב סע"א, חולין קמ"ג א', ערכין ו' רע"א), והשוה גם מגלה ל' ע"א וכתובות מ"ט ב'. ומצוי הדבר ב"תני חדא... ותני חדא... (למשל עירובין ק' ע"א) או ... ותניא אידך... (למשל יומא ט"ו א', סוכה מ"ד רע"א). או שאומר התלמוד: „והתניא א"י פ"א“ (פסחים כ"ז א', מו"ק ד' רע"ב, יבמות ס"ד ב', כתו' נ"א ב', ב"ק קי"ט רע"ב, מנח' ל"ד ב', נ"ב רע"א), מבלי לצטט כלל את לשון הברייתא. (השוה לזה את הלשון „חלוף הדברים“ בפי התנאים במשנה וברייתות). [המשך בעמוד הבא]

פ"ח א'), או להיפך — מדרש הלכה אחרי תוספתא (פסח' ל"ב א')⁶.

ג) כשאר הברייתות, כן גם מדרשי הלכה, מצטטים אותם, אחרי דברי אמורא או סתם התלמוד, ב"תניא נמי הכי" או "תניא כוותיה דר' פלוני". לפעמים מתאימה הברייתא לדברי האמורא מלה במלה, והתאמה זו גרמה להשמטת הבר' בכ"י או בדפו' (עי' להלן פרק ד' § ה). ברייתות אלו יש לחלק לשני סוגים: א) הבר' קדומה לדברי האמורא. ב) דברי האמורא נקבעו בברייתא⁷. אבל לא כאן המקום לדון בשאלה זו, שהיא כללית לכל הברייתות שבתלמוד, ביחוד הברייתות הבבוליות⁸.

ד) מציינים בר' של מדרשי הלכה גם ב"ת"ש דתניא" (מו"ק ט"ו ב', הוריות ו' ע"ב, מנחות נ"ב א', ע"ד א') ובקצורו — "ת"ש"; וכן ב"ורמניה", מתיב ר' פלוני, איתביה, מיתבי, לימא מסייע ליה, אימא רישא, אימא סיפא, אדתיני סיפא (למשל ב"ק כ"ח א'), איכא דמתני ל- אהא (למשל שבת קל"ג א', ר"ה ל' ע"א, ב"ק ל"ג א', סנהדר' כ"ח ב').
ה) וכמו בשאר הברייתות, כן גם במדרשי הלכה, מציינים אותם גם ב"תנן": ברכות כ"ז א', עירובין מ"ח א' (כי"מ וד"י), יומא מ' ע"ב (כ"י א"פ), מ"ב ב', תענית ט"ו ב' (אבל בברכ' ס"א א': והתניא), מו"ק ג' ע"ב, חגיגה ד' ע"א, יבמות נ"ה א' (כי"מ), קידושין נ' רע"א, סוטה מ"ו א' (כי"מ), ב"ק כ"ז א' (כי"מ), מ"ט א' (דפו'), ב"מ י"א א' (כי"י וד"י), הוריות י' ע"א (כי"מ וד"י), זבחים י"ג ב' (דפו'), תמורה י"ד א', חולין ק"כ סע"א (כי"י).

והאמוראים מצטטים מדרשי הלכה גם בפעל "שנה": אני שונה, שנה רבי⁹.
ו) כמה ברייתות מובאות ב"תני ר' פלוני"¹⁰. אמוראים — "תנאים" אלו יש מהם שהם שוני ברייתות בכלל¹¹ ויש מהם שאינם נזכרים — כשוני משניות חיצוניות — במקום אחר¹². מכלם מצוי יותר "תני רב יוסף" (כ-20 פעם, רובן — בהלכה)¹³.
רב הברייתות של "תנאים" אלו אינן בספרי מדרשי הלכה שלנו (בשל רב יוסף — כחצי מהן ישנן במדרשי הלכה שלנו). כן אין במד' הל' שלנו אף אחת מן הבר' שהביא מן "דרומא" (ענף מדבי ר"י?) ר' אחא בר חנינא¹⁴.

בר' נוספות בנות מלה: ברפ' נ סעי"ב, יבמ"פ סע"א, ב"מ קח א'. "התניא איפכא" גם: כיצח י"ב, בכר' לח רע"ב, ועי' דר' ד ב' (8) התלמוד מסמך לפעמים חוסי' למו"מ על מדרש הלכה, מבלי כל ציון, למשל: גדה ל' ע"ב — מתוסי ספ' ד' וכן

סוטה י"ג א' — מתוסי פ"ד.

7) בכ"ז כדאי להביא דוגמא אחת לבי': בסוטה מ"ח א' מביא רב יוסף מדרש הלכה ב"ת"ש" ונתוך המו"מ אומר הוא: "למאי לאו למדידת עגלה וראב"י היא אל אביי לא דילמא להוסיף על העיר ועל העזרות כרתנן...", ואח"כ מביא התל' בר' אחרת: "ת"ב דרב יוסף", וההבדל בין שתי הברייתות (זו שהביא רב יוסף וזו שהביא התלמוד) הוא רק בזה שבשניה נוספו המלים, "למדידת עגלה", ולהוסיף על העיר ועל העזרות".

8) כמו שנוספו מימרות של אמוראים במשנתנו, הושה דברי מו"ר פרופ' י. ג. אפשטיין נ"י במבואו לנוסח המשנה (כ"י) בפרק "הוספות".

9) עי' ב"מפתח" בערכו. 10) רשימתן תמצא ב"מפתח".

11) ואלו הם: אבוה דר' אבין, אבימי בריה דר' אבהו, אושעיא ועירא דמן חבריא, רב חנניה — תלמידו של רבה, יעקב קרחה, לורה, מתמיה בר יהודה, רבה בר שמואל, רב שמואל בר יהודה.

12) והם: אבא ביראה, אבוה דר' אפטוריקי, רב מרי בריה דרב כהנא.

13) מצוי עוד יותר בברייתות אגדה לנ"ך. אגב, יש כמה "תני רב יוסף" שהן ארמיות, למשל: כתובות י"ז

רע"ב, ב"מ ע"א א', ב"ב קכ"א ב' (ע"ש).

14) עי' במפתח בעי', כי אתא ר' פלוני אתא ואייתי מתניא בדיה".